Радянський Союз, Росія, Україна у Другій світовій війні

Головує: *Роман Сербин*
Доповідачі: *Олександр Лисенко, д-р Володимир Нєвєжин*
Дискутант: *Олександр Марущенко*

Олександр Лисенко

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МІЖ ЗАКОНОМІРНІСТЮ І ПАРАДОКСОМ

Часовий відрізок у 10—12 років дає досить підстав для того, щоб простежити тенденції розвитку української історіографії, зробити певні висновки й узагальнення. Зміну віх у вітчизняній історіографії з деякою умовністю можна характеризувати і як зміну схем. Колишнє табуювання окремих тем, жорстко заданий алгоритм їх подачі сприяв не лише ізоляції від світової наукової думки, але й нагромадженню того евристичного й інтелектуального потенціалу, який дістав можливості для реалізації у пострадянський період. У нашому випадку мова йде перш за все про тематику, пов'язану з людськими втратами України, діяльністю ОУН і УПА, релігійним життям, функціонуванням партійно-радянського механізму влади, національними відносинами тощо.

Першим парадоксом є вже те, що про війну написано, на перший погляд, все, принаймні, набагато більше, ніж про будь-який інший період нашої історії: понад 20 тис. монографій, брошур, збірників статей загальним накладом 1 млрд. примірників. З іншого боку, очевидно немає жодного питання, яке б не було так чи інакше сфальсифіковане, заполітизоване чи просто замовчуване або позначене напівправдою.

Навіть незначний відступ від більшовицької методології давав вражаючі результати. Як виявилося, методологічна поліфонія дозволяє звучати не лише парадним фанфарам, а всьому симфонічну розмаїттю дослідницьких інструментів. Відомий дослідник соціальної історії Росії Б. Н. Миронов суть проблеми трактує так: «Загалом кажучи, розходження навіть за окремими питаннями обумовлюються різними теоретичними орієнтаціями людей. Якщо керівна ідея В. П. Булдакова полягає в тому, що „в історії все визначається не так званими об'єктивними факторами, а людськими уявленнями, які часто йдуть врозріз з ними", а згідно з моїм переконанням, важливі історичні події не стільки робляться, скільки відбуваються, то природно, що нам важко прийти до консенсусу. Якщо все є непередбачуваним, випадковим, то пошуки закономірності даремні, прагнення знайти логіку подій — наївне, цифри

лукаві, твердження про нормальність історичного процесу дратують, емоційно-інтуїтивний, художній підхід здається більш результативними, ніж порівняльно-історичний чи структуралістський. Навпаки, якщо події відбуваються, то придатний науковий, позитивістський підхід до їх вивчення й відповідно пошук закономірностей і логіки в історичних подіях» [1]. Казуїстика радянської ідеологізованої методології полягала в тому, що вона, з одного боку, сповідувала позитивізм, конструювала закономірності, відкидала емоційно-інтуїтивний підхід, а з іншого — продукувала лукаві цифри, підтасовані факти, спотворені події.

Оманливі принади такої, з дозволу сказати, методології, на жаль, виявилися привабливими і для багатьох сучасних літераторів від історії. В бурхливому потоці постперебудовних публікацій змішалися і ручаї живильної правди і каламутні води суб'єктивістських, заангажованих опусів. При цьому останні стали плодом не тільки кон'юнктури, — а без політичного замовлення на праці такого плану не обійшлося, — але й природної потреби заповнення існуючих пустот. Своєрідними першопрохідниками тут стали публіцисти, які позначили ударні напрями. Поряд з масою сенсаційних, «смажених» матеріалів, автори яких не ускладнювали собі життя пошуком та співставленням документів, теоретичною аргументацією, з'явилося чимало таких, які були насичені науковою термінологією і претендували на об'єктивність. Журналісти і просто ентузіасти пера накидали ескізи схем і шаблонів, якими некритично скористалися деякі несумлінні професійні історики. Піднятий на поверхню негатив, що торкався різних сторін життя в Радянському Союзі 1939—1945 рр., швидко досяг критичної маси, здатної перевернути уявлення про реальні події того часу.

Інша частина істориків скористалася можливостями доступу до раніше таємних фондів і фронтально здійснювала поверхову фактологічну експансію, полишаючи глибоке осмислення подій на майбутнє.

І лише незначна частка вчених присвятила себе скрупульозній пошуково-аналітичній роботі, осягненню істинних мотивів, справжніх механізмів і технологій великої політики та військової стратегії. Можливо, саме тому реальні здобутки істориків незалежної України менші, аніж цього хотілося б і можна було очікувати.

Якщо почати з верхівки піраміди — праць з теорії та методології дослідження війни, — то тут одиноко височить постать світлої пам'яті проф. М. В. Коваля. Саме він започаткував оновлені концептуальні історіософські у своїй основі підходи, періодизацію II світової війни, заклавши базу для наступників у даній царині. Скажемо відразу, що останні праці М. В. Коваля [2],

---

[1] *Миронов Б. Н.* К истине ведёт много путей // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 109.

[2] *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): спроба концептуального бачення. — К., 1994; Його ж. Україна, 1939—1945: Маловідомі і

на жаль, не стали детонатором для дискусій і полеміки в науковому середовищі — надто вже складною і незвичною виявилася ця справа для сучасних українських істориків. Натомість, жваво й організовано відгукнулися представники лівих політичних сил — від науковців старшого покоління до колишніх партизанів і теперішніх генералів. Злагоджена кампанія цькування безсумнівно кращого фахівця з історії II світової війни в Україні згубно позначилася на розвитку наукових досліджень, потворно вплинула на цілу низку узагальнюючих публікацій. Підтвердженням того став заключний том «Книги Пам'яті України» — «Безсмертя», позначений непослідовністю, суперечностями, відходами від провідної концепції видання. Нині готується перевидання цього тому й авторський колектив знову перебуває під гнітючим тиском деяких старих догматів і шаблонів, залишаючись заручником позиції кількох керівників проекту.

Окремі публікації, в яких піднімаються питання теорії та методології дослідження історії війни, вийшли з-під пера В. А. Гриневича, В. Ю. Короля, В. І. Кучера, В. В. Стецкевича, А. Ф. Трубайчука, І. Т. Муковського, А. С. Чайковського й автора цих рядків. Однак говорити про системні зусилля в даному напрямі було б занадто оптимістично, оскільки йдеться про спорадичні й епізодичні спалахи інтересу до цих питань.

Значно більших успіхів досягнуто в окремих тематичних нішах, хоча й тут не обійшлося без серйозних упущень, натяжок і навіть спекуляцій.

В руслі підготовки і видання 250 обласних томів «Книги Пам'яті України» й підсумкового тому «Безсмертя» науковці опублікували низку статей, брошур, монографій з різних проблем. На основі невідомих до того архівних документів тодішні співробітники відділу історії України періоду II світової війни В. А. Гриневич, І. Т. Муковський та інші вивели нові цифри, які ілюструють участь населення України в боротьбі з нацизмом. Якщо в радянських фундаментальних виданнях стверджувалося, що в радянських збройних силах служило 4,5 млн. наших співвітчизників, то в монографії «Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни» [1] йдеться про 7 млн. В. А. Гриневич вважає останню цифру дещо завищеною, оскільки вона, ймовірно, включає повторно мобілізованих на визволених від окупантів землях та відпущених гітлерівцями у 1941 р. військовополонених-українців [2].

Набагато складніші завдання довелося вирішувати в процесі визначення людських втрат України у війні. Користуючись обліково-статистичним методом, група дослідників Генштабу збройних сил Російської Федерації на чолі з генералом Г. Ф. Кривошеєвим встановила, що загальні безповоротні

непрочитані сторінки історії. — К., 1995; Його ж. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. — 2000. — № 3, № 4.

[1] *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 401.

[2] *Гриневич В. А.* Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання / Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність : Матеріали міжнар. наук. конф. (27—28 жовт. 1994 р.) — К., 1995. — С. 59—62.

втрати радянських військовослужбовців складають 8 млн. 668 тис. 400 чол., з них 1 млн. 376 тис. чол. (15,9%) — воїни української національності [1]. Але до складу Червоної армії і ВМФ в роки війни були мобілізовані й представники інших національних груп населення УРСР і втрати серед них істотно доповнюють наведену цифру. За даними В. М. Косика на фронтах загинуло 2,5 млн. наших співвітчизників [2]. Оцінка авторів «Книги Пам'яті України» ще вищі — 3,5 млн. полеглих громадян України у лавах радянських збройних сил [3]. Наголошую, що це не статистичні дані, а лише оцінки, до того ж виведені методом екстраполяції, який не можна вважати оптимальним для отримання точних результатів.

До речі, значний «люфт» у підсумкових даних певною мірою програмують розбіжності в оцінках складових, зокрема, тих цифр, що стосуються військовополонених. Російський дослідник В. М. Земсков стверджує, наприклад, що існують переконливі аргументи для збільшення загальної кількості радянських військовополонених з 5,6 — 5,7 млн. до 6,2 млн. осіб. Відповідно, зростають кількісні показники військовополонених, що загинули, загальна сума втрат радянських збройних сил у війні, а, отже, і втрати народу України у війні. Найбільш повно дані про військові втрати може дати лише повна комп'ютерна обробка даних про особовий склад Радянської армії, ВПФ, ВМФ, прикордонних та внутрішніх військ, які зберігаються в російських архівосховищах. Якщо ж вичерпних даних про всіх загиблих немає — а насправді це так, — то й далі ми покладатимемося на ймовірні оцінки з досить значними допусками і похибками. Втім, лякають не стільки неточні цифрові дані, скільки спекуляції довкола них, іншими словами йдеться про штучне применшення чи завищення втрат народу України. Цифрова еквілібристика радянських лідерів стосовно втрат у роки війни, кількості партизанів у республіці та результатів їх бойової діяльності певною мірою запрограмувала легкість, з якою окремі історики подають кількісні характеристики тих чи інших явищ воєнної доби. Якщо А. Л. Перковський та С. І. Пирожков оцінюють демографічні втрати народу України у 13,6 млн. чоловік на підставі офіційної статистики [4], то деякі публіцисти без достатньої аргументації говорять про 15 і навіть 17 млн. чоловік.

До парадоксів сучасної історичної науки слід віднести і той факт, що оборонні бої та поразки Червоної армії привертають підвищену увагу, в той час, коли наступальні бої й ціна великих перемог трактуються за старими канонами, без належного аналізу тактичних і стратегічних, військово-технічних, психологічних складових. Це можна пояснити тільки тимчасовою

---

[1] Памяти павших. Великая Отеч. война, 1941—1945 / [Редкол.: А. И. Сорокин (пред.) и др.]. — М., 1995. — С. 90.

[2] *Косик В. М.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. — С. 445.

[3] Безсмертя: Кн. Пам'яті України, 1941—1945. — К., 2000. — С. 549.

[4] *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 17.

кон'юнктурою, коли у військових невдачах початкового періоду війни черпалися докази неспроможності і негативні характеристики сталінського режиму. Очевидно, що тут мають сказати своє вагоме слово військові історики, які володіють методикою оцінки суто військових параметрів.

Серед закономірностей розвитку української історіографії є спалах інтересу до проблематики, пов'язаної з діяльністю самостійницьких сил, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії. Тотальне очорнення історії українського національно-визвольного руху комуністичним ідеологічним апаратом викликало зворотню реакцію. Незаповнений вакуум і високий градус суспільної конфронтації довкола цієї проблематики спричинив появу великої кількості публікацій — від поверхових агіток до солідних монографій, в яких містилися часто полярні оцінки одних і тих самих подій. Тільки за останні п'ять років за даною проблематикою з'явилося понад 1 тисяча наукових публікацій.

У широкому контексті українське питання має геополітичний контекст і включає зовнішньо- чи внутрішньополітичний аспект, у вужчому — формування теоретичних та ідеологічних засад, організаційне оформлення самостійницьких інституцій, поширення національної свідомості в масах, боротьбу за національну державність в умовах війни. До сьогодні в Україні не створено праці, яка містила б узагальнюючий виклад цієї теми, починаючи з характеристики теоретичних напрацювань ідеологів самостійницького руху і завершуючи репресивно-каральними заходами сталінського режиму проти учасників і повстанських формувань у повоєнні роки. Це — доволі складне завдання, але, віриться, з часом воно буде виконане, адже книга В. М. Косика при всій повазі до автора і результатів його праці далеко не вичерпує проблему. Більш того, думається, що здійснення такого проекту не під силу одному досліднику. Можливо це прозвучить також дещо парадоксально, але реалізувати його зможе авторський колектив з представників різних політичних напрямів, а також аполітичних фахівців, коли такі взагалі є.

Кожен має право на власне бачення і думка кожної сторони відбиває історичні реалії, ідеологічні позиції, ментальність певних груп населення. Для комуністів націоналісти були і залишаються ворогами і навпаки. Але саме відображення обох позицій дає можливість створити стереоскопічне уявлення про те, що відбувалося. А хіба можна писати про ОУН і УПА без урахування оцінок польської та німецької сторони? Водночас погляд на радянський режим, гітлерівський «новий порядок», польський Рух Опору слід формувати з врахуванням точки зору українських самостійницьких сил. Наполегливі намагання «лівих» видавати ОУН та УПА за «чужорідне тіло» в історії нашого народу нагадує спробу обсервації навколишнього світу, затуливши одне око долонею. Разом з тим, не можна відмахнутися від цілої низки проблем тільки тому, що вони «неімпозантні» і в невигідному світлі подають окремі сторінки національно-визвольного руху. Йдеться, насамперед, про маловивчені зовнішні чинники та їх роль в генезі українського самостійницького руху, а також

феномен співпраці українських громадсько-політичних інституцій націоналістичного і національно-демократичного політичного спектру зі спецслужбами і владними структурами інших країн. У цьому ж ряду перебувають негативні процеси, що мали місце всередині самостійницького руху, як то: міжпартійні чвари, фінансові махінації окремих керівників, інтриги тощо. Та як би не перебільшували цей бік діяльності українського табору, його ідейним противникам, вочевидь, будь дуже складно спростувати таку тезу: український визвольний рух 40—50-х рр. — це не імплантоване ззовні, штучне за своєю природою явище; навпаки, він є феноменом специфічного за генезою, традиціями, перебігом процесу націотворення, природнім продуктом віковічного протягу народу до власної державності з усіма притаманними йому «хворобами зростання» (радикалізмом, конфронтацією, хитанням, розбратом).

Суспільний рейтинг проблеми ОУН та УПА виявився настільки високим, що вивів її на рівень найбільш актуальних і потребуючих державного вирішення. І саме тут з'ясувалося не лише те, наскільки вона багатопланова і складна, але й те, настільки і суспільство, і держава не готові до прийняття принципово важливих рішень, настільки вони сковані путами ідеологічних рудиментів, настільки залежать від політичних лобі.

Для того, щоб не додавати плутанини, відразу розділимо проблему на дві складові: юридичну й історичну.

Як відомо, Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. бійці УПА, що брали участь у бойових діях проти гітлерівських окупантів, зараховані до учасників бойових дій. Однак нині питання ставиться так: визнати Українську повстанську армію воюючою стороною у II світовій війні. Висуваються також вимоги прирівняти ветеранів УПА з ветеранами радянських збройних сил у соціальних правах. Саме юридичний аспект проблеми є найбільш складним для розв'язання. Не вдаючись до правничої казуїстики, хотілося б висловити власну думку про спосіб дій у цьому напрямі: слід домагатися не «прирівняння у правах» для вояків УПА, а надання їм цілком визначеного статусу, окресленого точною юридичною дефініцією, скажімо «учасник боротьби за УССД» чи «ветеран національно-визвольної боротьби» тощо. Це дозволить уникнути непорозумінь і некоректних порівнянь. Не можна «складати всі яйця в одній корзині», не слід користуватися синонімічними термінами, коли йдеться про різні історичні явища. Необхідно, таким чином, розвести статус і термін. Статус може бути схожим (соціальні гарантії, пільги тощо), а юридичний термін та історико-правова аргументація будуть різні.

Що стосується історичного аспекту, то й тут є свої складнощі. Перша полягає в ототожненні ОУН і УПА, хоча всім більш-менш обізнаним людям відомо, що це різні інституції. Негативні асоціації, пов'язані з діяльністю ОУН (зокрема, співпраця з загарбниками, терор СБ тощо) екстраполюються й на УПА. Звідси — упереджене ставлення, тенденційна оцінка в зображенні повстанців і прагнення одним чохом занести всіх до «чорних списків» «ворогів українського народу».

Ще одна складність пов'язана з відсутністю узагальнюючих, комплексних праць з історії ОУН та УПА, написаних на фундаменті всіх існуючих джерел. За виключенням книг А. В. Кентія [1], ми практично не маємо об'єктивних, аргументованих, політично незаангажованих видань, які можуть стати підґрунтям для історико-юридичних формулювань і висновків.

У вересні 1997 р. Кабмін створив Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА, під егідою якої сформовано робочу групу для підготовки історичного висновку про ОУН і УПА. Не перебільшуючи здобутків останньої, все ж слід констатувати певний поступ у справі пошуку, обробки, підготовки та публікації документів з історії визвольних змагань, окремих праць, бібліографічних покажчиків тощо.

У липні 2000 р. керівник робочої групи професор С. В. Кульчицький підготував проміжний звіт та попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА. Стоячи на позиції, що ці публікації ні в якому разі не є істиною в останній інстанції, а радше предметом для обговорення і широкої дискусії, їх автор ініціював у грудні того ж року «круглий стіл», до участі в якому запрошувалися представники різних політичних сил. Однак замість наукової полеміки «ліві» почали масовану атаку на членів робочої групи і звернулися до найвищих інстанцій з закликом засудити ОУН і УПА і закрити це питання. Продовжуючи процес нагромадження й наукової обробки документів, підготовки публікацій, члени робочої групи акцентували зусилля на освідомчій і науково-популяризаторській діяльності, використовуючи для цього наукові форуми, радіо, телебачення, пресу. Деякі відмінності у поглядах на історичні факти (і це природне явище в науковому середовищі) не заважають їм займати активну громадську позицію в цьому питанні.

Одним з головних аргументів опонентів національно-демократичного табору є звинувачення діячів ОУН і УПА в колабораціонізмі. Час від часу подібні закиди звучать у західних ЗМІ, що налаштовує необізнану частину світової громадськості проти України, спотворює дійсний стан речей.

Тому слід висловити кілка зауваг з цього приводу.

Вважається природним станом речей, що міжнародно-правові акти після великих збройних конфліктів, зокрема світових війн, пишуться під диктовку переможців (згадаймо, принаймні Версальську систему, Брестський мир тощо). Тому в них годі шукати відповіді на питання, що торкаються першопричин таких зіткнень, їх головних винуватців, а також ті, які розкривають окремі сюжетні лінії і не лежать на поверхні, а тому й складні для розуміння. Та обставина, що міжнародне право далеко не завжди адекватно відбиває реалії минулого, залишає широке поле для спекуляцій, перекручень та відкритих

---

[1] *Кентій А.В.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1929 рр.: Короткий нарис. — К., 1998; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999.

фальсифікацій. Як інакше можна пояснити той факт, що вся провина за розв'язання II світової війни Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі покладена на Японію, Німеччину та Італію? Ті, хто сьогодні відстоюють комуністично-радянські цінності і сприймають розв'язання національного питання лише в сталінському ключі, забувають, що саме Радянський Союз активно співпрацював з нацистським урядом Німеччини у військовій та економічній сферах, закладаючи фундамент майбутніх успіхів вермахту у Західній Європі. Дипломатичним оформленням цієї співпраці стали угоди і таємні протоколи 1939 р., які без жодних «натяжок» можна вважати юридичним прологом II світової війни.

Тримаючи в полі зору вищезгаданий факт, слід вже по-іншому реагувати на звинувачення ОУН та УПА в колабораціонізмі, що залишається однією з головних козирних карт їх ідеологічних супротивників.

Напередодні війни український народ суверенної і соборної державності не мав (УРСР можна вважати квазі-державним утворенням, оскільки в ній були відсутні основні атрибути державності в класичному розумінні цього слова). Розтятий між кількома державами, наш народ об'єктивно постав перед необхідністю використання будь-яких можливостей для набуття власної державності. Такі умови виникли, коли спочатку впала Польща, а пізніше — почалася агресія Німеччини проти СРСР. Це сьогодні, з висоти XXI ст., можна по-різному оцінювати тодішні шанси самостійницьких сил на успіх, зважувати й простежувати різні варіанти розвитку подій. А в той час альтернатива виглядала так: аби виявити військово-політичну активність на всіх етнічних українських землях і засвідчити наявність державницьких сил, або ж пасивно очікувати розвитку подій, залишаючи все на волю випадку. Цікаво, як би ми сьогодні говорили про ці речі, якби все будувалося за другим сценарієм? Чи вибачили б ми нашим попередникам брак волі, організованості й мужності, коли б вони не взялися до зброї? Історія не любить умовного способу. Але саме така спроба поглянути на історичний процес, дозволяє дістати про нього більш об'ємне, стереоскопічне уявлення побачити потаємні лабіринти, якими він інколи рухається.

Тепер про співпрацю національно-орієнтованих сил з Берліном. Кожна держава вибудовує свою зовнішньополітичну доктрину, керуючись засадничими положеннями про дипломатію як мистецтво. Так склалося, що ідея УССД живилася зусиллями української еміграції. Перебуваючи на території III рейху, українські політичні кола вбачали в Німеччині фактор, що толерував їх прагненням і зусиллям. Більш того, наявність проукраїнськи налаштованих представників у німецькій військово-політичній еліті переконувала в тому, що саме ставка на їх сприяння і протекцію може стати вирішальною у далекосяжних розрахунках. З огляду на тогочасну ситуацію в Європі і ставлення Сталіна до «українського питання», вибір тактичної та стратегічної лінії набував німецької орієнтації.

Нині відомо, що цей вибір був помилковим. Ту помилку не можуть вибачити нинішні супротивники ОУН, які автоматично вибачають аналогічні прорахунки Сталіна, що спричинили справді катастрофічні наслідки для всіх народів СРСР, а українського, особливо.

І ще одне зауваження. Традиція радянської історіографії, що культивується нині «лівими» публіцистами від науки, позначала всі українські громадсько-політичні сили одним клеймом — «буржуазний націоналізм», хоча програми, форми і методи діяльності українських партій та організацій досить істотно різнилися. Так само, за інерцією, УПА, 60-річчя якої відзначається цього року, характеризується як збройне формування, витворене за допомогою зовнішніх чинників. З приводу цього слід зробити один короткий історичний екскурс. Незважаючи на те, що офіційно початки УПА відносяться до кінця 1942 р., ідея створення національних збройних сил з'явилася значно раніше.

Початок організаційного оформлення поклав таємний наказ президента і головного отамана військ УНР А. М. Лівицького у червні 1940 р., яким Голова УНВ Тарас Боровець призначався Головнокомандуючим УПА з присвоєнням йому звання отамана. Обов'язки начальника штабу в різний час виконували полковники Іван Литвиненко, сотник Рогатий, полковник Петро Дяченко, полковник Петро Смородський і поручик Леонід Щербатюк-Зубатий. Українська повстанська армія поділялася на територіальні Січі [1]. У формі «Поліської Січі» УПА виступила на військову арену з вибухом німецько-радянської війни.

Нагадуючи про початки УПА, хотілося б ще раз наголосити: врешті-решт дана формація попри всі перипетії виросла у силу, що репрезентувала ту значну частину народу України, яка прагнула відродити національну державницьку традицію, вирватися з-під непосильного тиску тоталітарних систем і збудувати демократичне суспільство. Все це, а головне, пролита кращими синами і доньками кров за волю батьківщини дозволяють сподіватися на справедливе вирішення всіх правових питань, пов'язаних з діяльністю УПА в роки ІІ світової війни.

Оскільки ми вже частково торкалися проблеми колаборації, слід зробити з цього приводу ще кілька зауважень. Якщо в окремих працях на фактологічному рівні вітчизняні науковці вже приступили до висвітлення окремих аспектів цієї багатопланової і складної теми [2], то на теоретичному й узагальнюючому рівні жодного просування вперед практично немає. Зовсім не вивчається співпраця різних категорій цивільного населення з окупантами, її вплив на політику окупантів і характер використання ними природничо-сировинних і людських ресурсів України. В радянські часи висвітлення цієї

---

[1] Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи / [Ред. П. Велесик]. — Рівне, 1998. — С. 142, 143.

[2] *Боляновський А. В.* Дивізія «Галичина». Історія. — Л., 2000; *Патриляк І. К.* Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940—1942 роках (військовий аспект) : Дис. … канд. іст. наук. — К., 2001, а також згадані вище праці А. В. Кентія.

теми дозувалося відповідними органами, для яких було невигідним з'ясування справжніх масштабів співпраці населення з ворогом. Тепер на заваді науковому пошуку в цій делікатній сфері залишаються переважно перешкоди морально-етичного характеру, а також важкодоступність окремих документальних пластів.

Інерція мислення залишає на периферії дослідницького інтересу низку важливих проблем, які мають не лише суто наукове, але й практичне значення. Взяти хоча б таке неоднозначне явище як переміщення продуктивних сил і величезних людських контингентів у східні райони Радянського Союзі і повернення назад. У той час, коли внесок України у зміцнення загальносоюзного військово-економічного потенціалу висвітлено досить повно, то з'ясування обсягу втрат від того, що республіка втратила і не змогла повернути після вигнання ворога за її межі, залишається ще попереду. Та якщо про компенсацію виробничих потужностей, техніки, сировини не йдеться, то питання про повернення в Україну культурних цінностей нині актуальне. Наукове обгрунтування претензій української сторони у більшості випадків має визначальне значення для успішного розв'язання складних процедурних проблем. Саме в цьому напрямі продуктивно працює старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України С. І. Кот [1].

У кількох рівнях сприймається нині проблема українських «остарбайтерів». Як науковий напрям вона привертає увагу все більшої кількості вчених. Щоправда, методологія системного вивчення документів та спогадів колишніх робітників, які працювали в Німеччині, Австрії та інших країнах, окупованих нацистами, в Україні практично неопрацьована. Перші кроки у вироблення методики усного опитування, систематизації та наукового аналізу зроблені харківською дослідницею Г. Г. Грінченко [2]. На підході кілька дисертацій, в центрі яких перебувають суспільно-економічні та морально-психологічні аспекти використання примусової праці в економіці III рейху. Зовсім незвідану царину — експлуатацію трудових ресурсів України іноземними колоніями й фірмами та території республіки — досліджує М. Г. Дубик. Практичне значення цих наукових зусиль полягає в аргументації претензій жертв нацизму в сенсі матеріального відшкодування їх праці і моральних збитків. Важливе значення має також збір і видання спогадів колишніх «остарбайтерів», оскільки це готує емпіричний фундамент для наступних теоретичних напрацювань і узагальнень.

---

[1] Див. *Кот С. І.* Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. – К., 1996; *Кот С. І., Ошуркевич О. Ф.* Волинський краєзнавчий музей: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. — К.; Бремен, 1996. — Вип. 1.

[2] *Грінченко Г. Г.* Количественный состав и статус иностранных рабочих в Австрии в годы Второй мировой войны // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. пр. – – Х., 2001; *Її ж.* Рец. на кн.: Ruggenthaler, Peter. Ein Geschenk für der Führer // Sowjetische Zwangsarbeiter in Kärnten und der Steiermark in Graz. Selbstverlag des Vereins zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, 2001. — 176 S. // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Серія «Історія». — 2002. — Вип. 34, № 498.

Серед тем, які почали широко розроблятися вже в незалежній Україні — доля військовополонених воюючих сторін. За радянської доби про це не дозволяли писати з кількох причин: по-перше, радянське керівництво не бажало визнавати вражаюче великі цифри полонених червоноармійців і масштаби (хай і примусової) їх колаборації; по-друге, Кремль не хотів брати на себе моральну відповідальність за тих, кого міг врятувати, але фактично відмовився від них; по-третє, оскільки ворожими полоненими й інтернованими опікувався НКВС, тривалий час всі документи щодо їх етапування, утримання й використання фактично залишалися недоступними для широкого кола дослідників. Останнім часом ця лакуна заповнюється. У працях О. В. Буцько [1], В. Ю. Короля [2], А. С. Чайковського [3] на широкій джерельній базі, в тому числі документах НКВС, розглядаються різні аспекти цієї багатопланової теми. Однак було б зарано говорити, що її евристичний потенціал вичерпано, тому в цьому напрямі працює ще кілька молодих дослідників.

Світові війни істотно змінюють правове поле. І агресори й жертви агресії, переможені й переможці відповідно до умов воєнного часу корегують внутрішнє законодавство. Ігноруючи існуюче міжнародне право, агресивні блоки ведуть війну на власний розсуд. Геноцид, терор, злочини проти людства у будь-яких проявах (щодо військовополонених, цивільного населення, навколишнього середовища тощо) перетворюються на щоденну практику. Маховик війни розкручується таки чином, що навіть держави, які діють проти агресора, вдаються до засобів, заборонених міжнародними угодами. Гасло «переможців не судять» дозволяло «списувати» всі гріхи на тих, хто розв’язав ІІ світову війну. Повоєнні міжнародні трибунали дають юридичні оцінки діям переможених, а система дво- і багатосторонніх міждержавних договорів утворюють нову міжнародну ситуацію, баланс сил і нові кордони.

Передвоєнні та повоєнні міжнародні відносини та місце України в них опрацьовані вітчизняними науковцями досить ґрунтовно. Натомість, залишається недослідженим правове регулювання діяльності окупаційних органів влади на території України, його специфіка в різних адміністративно-територіальних утвореннях. Те саме можна сказати про характер радянського законодавства в умовах війни (1939—1942 рр.), до повної окупації України і в 1943—1945 рр., з початком її визволення від окупантів. Дослідники вихоплюють лише один сегмент у діяльності законодавчих, судових і правоохоронних органів — репресивно-каральний, — ігноруючи такий важливий аспект як охорона законності, порядку і конституційного ладу.

---

[1] *Буцко О. В.* Вермахт и Красная армия: судьбы военнопленных. // Сторінки воєнної історії : Зб. наук. пр. — К., 1999. — Вип.3. — С. 76 — 88; Її ж. Начало Великой Отечественной войны и первые немецкие военнопленные // Сторінки воєнної історії : Зб. наук. пр. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 108—111.

[2] *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 роках. — К., 2002.

[3] *Чайковський А. С.* Плен. За свои и чужие грехи. — К., 2002.

Стосовно історико-правових проблем слід наголосити на необхідності публікації та детального аналізу нормативних і підзаконних актів внутрішнього походження, а також перекладу українською мовою всіх матеріалів Нюрнберзького процесу. Це дозволить подолати напівдилетантські підходи до висвітлення історико-правових явищ, спростувати нав'язані радянською партійною цензурою стереотипи у оцінці багатьох подій воєнної доби.

Війна загострила суперечності, що існували в міжнаціональних стосунках. Ця болісна й делікатна сфера оминалася радянськими істориками оскільки керівництво не бажало розкривати всю правду. Певна інерція простежується у вивченні українсько-російських та україно-єврейських взаємин і донині. Аналізу національної політики сталінської верхівки присвячені дисертація та кілька публікацій В. А. Гриневича [1]. Міжнаціональний аспект політичної лінії ОУН та УПА вивчає С. В. Бутко [2], однак не те що узагальнюючої, але й скільки-небудь помітної спеціальної праці про україно-російські та україно-єврейські відносини донині немає.

Натомість україно-польські стосунки вже давно стали не лише ареною запеклих політичних дискусій, але й системного наукового аналізу. Тільки щоб перерахувати імена вітчизняних фахівців з цієї проблематики, потрібно кілька сторінок, тому наведемо лише прізвища тих, хто зробив найбільш помітний внесок: Ю. І. Шаповал, М. М. Кучерепа, І. І. Ільюшин, Л. О. Зашкільняк, В. І. Сергійчук, М. М. Швагуляк, Ю. Ю. Сливка, В. Г. Дмитрук, В. В. Трофимович, С. А. Макарчук, К. К. Кондратюк та інші вчені, які були учасниками кількох міжнародних семінарів істориків Польщі та України під назвою «Україно-польські відносини в 1918—1947 роках». Під час цих зустрічей, що відбувалися у Варшаві й Луцьку, глибоко, а часом доволі гостро дискутувалися міжнаціональні взаємини на теренах, де мешкали змішані анклави поляків та українців. Матеріали цих семінарів опубліковані українською та польською мовами і досить повно відбивають підходи вчених обох країн на історичне минуле двох народів [3]. Вони дозволяють твердити якщо не про зближення позицій, то, принаймні, про чітке формулювання позицій провідних науковців на складні питання спільної історії.

---

[1] *Гриневич В.А.* Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 — жовтень 1942 рр.) : Дис. … канд. іст. наук. — К., 1994.

[2] *Бутко С.В.* Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН і УПА // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995; Його ж. Проблеми українсько-російських відносин у документах ОУН // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф., 27—28 квітня 1995 р. — К., 1996 та інші.

[3] Україна — Польща: важкі питання : Матеріали II міжнар. семінару істориків «Україно-польські відносини в 1918—1947». — Варшава, 1998. — Т. 1—2; Україна — Польща: важкі питання : Матеріали міжнар. наук. семінару «Україно-польські відносини в роки Другої світової війни». — Варшава, 1998—2001. — Т. 3—5.

Результатом співпраці істориків двох країн став вихід 2-томника «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Варшава — Київ, 2000 р.). Спільна робоча група Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі продемонструвала не лише бажання, але й порозуміння в процесі підготовки цього насиченого документами видання. Перший том «Польське підпілля. 1939—1941» включає матеріали, в яких розкривається репресивно-каральна діяльність органів НКВС в західноукраїнському регіоні.

Другий том охоплює переселення поляків та українців протягом 1944—1946 рр. Документи, що вийшли з надр спецслужб, дозволяють дослідникам дістати адекватне уявлення про перебіг і складну діалектику польсько-українських взаємин в роки війни.

Не можна не відзначити плідні зусилля в даній царині І. І. Ільюшина. Автор двох монографій та багатьох публікацій [1] зосередив свою увагу на трагічних сторінках україно-польського протистояння, окреслив роль Армії Крайової та Української повстанської армії й інших збройних формувань у його ескалації. Варто також згадати праці В. І. Сергійчука [2], О. О. Клименка (Олега Гайдая), Б. В. Хаварівського, В. В. Ханаса [3], С. В. Ткачова [4], які ввели в обіг нові документи і дали їм власне тлумачення. Якщо говорити про спільну ваду більшості праць на дану тематику, то нею є надмірна увага до цифрових даних, бойових дій, політичних аспектів, в той час коли доля і почуття окремої людини, що потрапила в епіцентр подій, залишається обабіч.

Якщо говорити в цілому, то саме вчені показують політикам шлях до зближення двох народів. Кожне непродумане, невивірене слово може порушити баланс і дати поштовх новому витку взаємного пошуку винних.

Друга світова війна спричинила процеси і явища, які час від часу мають відлуння в наш час. Йдеться про певні тенденції розвитку демографічної ситуації, посттравматичний синдром, соціальні наслідки війни, міжконфесійні стосунки тощо. За виключенням останньої, всі ці проблеми майже не розробляються вітчизняними науковцями.

---

[1] *Ільюшин І. І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000; *Його ж.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001.

[2] *Сергійчук В. І.* Трагедія українців у Польщі. — Тернопіль, 1997; *Його ж.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 роках. Нові документи і матеріали. — К., 1998; *Його ж.* Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944—1946 роках. — К., 1999.

[3] *Гайдай О., Хаварівський Б. В., Ханас В. В.* Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернополі 1941—1945 років. — Тернопіль, 1996.

[4] *Ткачов С. В.* Польсько-український трансфер населення 1944—1946 рр. Виселення поляків з Тернополля. — Тернопіль, 1997.

Однією з небагатьох тематичних ніш, у якій українська історіографія не поступається російській, є життєдіяльність релігійних громад різного віросповідання й конфесій в період війни. Більш того, українські історики вивчають не лише патріотичну діяльність Російської православної церкви, еволюцію взаємин між релігійними інституціями та державою, але й суперечливі, драматичні сторінки релігійного життя: розкол у Православній церкві, міжконфесійні стосунки, в період окупації матеріальне становище духовенства, діяльність малих конфесій тощо.

У трактуванні окремих питань розходяться не лише позиції російських і українських авторів: серед останніх немає одностайності в оцінці природи розколу РПЦ на Автономну, Автокефальну й Обновленську церкви в Україні. Більшість російських авторів вважають цей процес неканонічним так само як більшість українських переконані у вагомості канонічних підстав для автокефалії українського православ'я. По-різному інтерпретується ліквідація УГКЦ і передача її приходів РПЦ. Неспівставність позицій демонструє і конфесійні і погано приховані політичні симпатії, з одного боку, і суперечності, закладені в історичних прецедентах і сучасній канонічній практиці з іншого. На нашу думку, ця проблема навіть на сторінках наукових видань залишатиметься заполітизованою до її повного й остаточного вирішення. Хоча публічна реакція на праці Ю. В. Волошина, В. О. Пащенка та інших авторів [1] переконують в тому, що зважена, об'єктивна позиція дослідників з розумінням сприймається значною частиною суспільства і керівництва православними церквами.

Новітня вітчизняна історіографія ІІ світової війни так і не змогла подолати орієнтацію на макропроцеси. Навіть історики-початківці, аспіранти обирають для дослідження надто широкі в хронологічному, територіальному й змістовному плані теми. При цьому домінуючою залишається військово-політична історія, значний інтерес викликають питання економічного, культурно-освітнього, релігійного життя в той час, коли повсякденне буття, воєнна антропологія, соціальна історія залишаються «terra inkognita». Тим часом, поруч з іншими традиційно перспективними напрямами наукового пошуку останні є найбільш багатообіцяючими з пізнавальної точки зору. Тут є чому повчитися у наших зарубіжних і зокрема російських колег, які успішно освоюють дану галузь історичного знання.

І, насамкінець, кілька слів власне про діалог російської та української історіографії. Очевидно, на сьогодні можна говорити тільки про діалог у початкову стадію на рівні професійних істориків. Він має базуватися на взаємному рецензуванні праць, публікації спільних видань по окремих проблемних блоках, матеріалів «круглих столів», дискусій, наукових конференцій. Починати ж зі спільних шкільних підручників, де учням пропонуються істини в останній інстанції, видається передчасним.

---

[1] *Волошин Ю.В.* Ліквідація Української греко-католицької церкви // Визвольний шлях. — 1996. — № 3. — С.335—349; *Його ж.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1997; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943—1946. — К., 1998; *Пащенко В.О.* Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997. — Ч. І.